

Orta Asya Türklerinde Bal ve Balın Tıbbi Amaçlı Kullanımı (Apiterapi)*

Honey and Its Medical Use (Apitherapy) in Central Asian Turks

H. Volkan Acarⁱ

ⁱDoktora Öğr., Hacettepe Üniversitesi, Tıp Tarihi ve Etik AD.,
Doç. Dr., Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Anesteziyoloji ve Reanimasyon Kliniği
<https://orcid.org/0000-0002-0603-3896>

Öz

Amaç: Bal, tarihin erken dönemlerinden itibaren dünyanın farklı bölgelerindeki insanlar için önemli bir besin kaynağı olmuştur. Diğer toplumlar gibi Türkler de balı binlerce yıldır bilip besin kaynağı olarak kullanmışlardır. Bal, besin kaynağı olması yanında tıbbi amaçlarla da kullanılabilen bir üründür. Bu çalışmanın amacı Eski Türklerin bal kullanımıyla ilgili bilgilerinin araştırılmasıdır.

Gereç: Çalışma için incelenen temel metinler Uyghur tıp metinleri (XIV. yüzyıl öncesi) ile Çağatay Türkçesi ile yazılmış tıp eserleridir (XVII.-XX. yüzyıl). Bunlar dışında IX.-XIV. yüzyıllar arasında, Orta Asya'da Türklerin yaşadıkları bölgeleri ziyaret eden İslam coğrafyacılarının ve seyyahlarının eserleri ile Uyghur, Karahanlı, Çağatay, Harezmi, Kıpçak ve Memluk-Kıpçak Türkçelerinde yazılmış çeşitli sözlükler incelenmiştir.

Bulgular: İnceleme sonunda, farklı dönemlerde yaşamış Orta Asya Türk topluluklarının arı, bal ve bağlantılı ürünler için kullandıkları sözcüklerin neler olduğu saptanmış; ayrıca Uyghur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinde yazılmış olan ve balın tıbbi amaçlı kullanımını konu edinen eser bölümleri bir araya getirilmiştir.

Sonuç: Sonuç olarak Türklerin 1000 yıldan uzun süredir balı bildikleri, balı hem besin kaynağı hem de tıbbi amaçla kullandıkları anlaşılmıştır.

Anahtar sözcükler: Bal, Apiterapi, Tamamlayıcı tedaviler, Tıp

ABSTRACT

Object: Honey has been an important food source for people in different parts of the world since early history. Like other societies, Turks have known and used honey as a source of food for thousands of years. Honey is a product that can be used for medicinal purposes as well as being a food source. The aim of this study is to investigate the knowledge of the Ancient Turks about the use of honey.

Materials and Methods: Main texts examined for the study are Uyghur medicine texts (pre-XIV. century) and medical manuscripts written in Chagatai Turkish (XVII.-XX. century). Besides, manuscripts of Islam geographers and travelers visited the places that Turks lived in Central Asia and various dictionaries written in Uyghur, Karakhanid, Chagatai, Kharezm, Kiptchak and Mamluk-Kiptchak Turkish were examined.

Results: At the end of the study, the words used by the Central Asian Turkish communities who lived in different periods for bee, honey and related products were determined. In addition, the sections of the work written in Uyghur, Karakhanid and Chagatai Turkish and dealing with the medicinal use of honey were brought together.

Conclusion: As a result, it has been understood that Turks have known honey for more than 1000 years and used it for both nutritional and medicinal purposes.

Key words: Honey, Apitherapy, Complementary therapies, Medicine

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 2021; 11 (3): 612-624

DOI: 10.31020/mutfd.982010

e-ISSN: 1309-8004, ISSN 1309-761X

Geliş Tarihi – Received: 12 Ağustos 2021; Kabul Tarihi - Accepted: 7 Eylül 2021

İletişim - Correspondence Author: H. Volkan Acar <hvacar@yahoo.com>

Giriş

Arılar tarafından bitki nektarlarının toplanmasıyla üretilen bal, insanoğlunun binlerce yıldır severek yediği bir gıda olmuştur. İspanya, Hindistan ve Gürcistan'daki arkeolojik araştırmalar insanların en az 8000 yıldan bu yana bal topladıklarını göstermektedir.¹

Asya'nın doğusundan Avrupa'nın içlerine, Akdeniz'in güneyinden Karadeniz'in kuzeyine kadar geniş bir coğrafi bölgede varlığını sürdürmüş olan Türk toplulukları arı ve bal hakkında bin yıldan uzun bir süredir bilgi sahibidirler.² Orta Asya Türkleri uzunca bir süre yerleşiklikten uzak kalmışlar ve göçebe tarzı bir yaşam içinde olmuşlardır. Bu durum ilk aşamada, onların arıcılık yapmaya uygun olmadıklarını düşündürmektedir. Ancak Türklerde arıcılık konusunda ayrıntılı bir makale hazırlamış olan Tryjarski bu görüşe karşı çıkar ve birkaç noktaya dikkat çeker. Öncelikle Türkçe yanında Türklerin yakın komşularının dili olan Moğolcada da bal sözcüğü bulunmaktadır. Bunun yanında eski Türklerin göçebelik döneminde yaşadıkları yerler, ormanlar ve yeşil çayırılıklarla dolu topraklardır. Dolayısıyla Türklerin göçebe olmaları, doğadan toplanmış ya da başka bölgelerden ithal edilmiş balı tüketip bu konuda bilgi sahibi olmalarına engel oluşturan bir durum değildir. Ayrıca Türklerin ilk ortaya çıktıkları yer olan bugünkü Moğolistan topraklarının ormanlarında arı kolonilerinin var olduğu da bilinmektedir. Tüm bu nedenlerden dolayı Tryjarski, Türklerin arılara ve arıcılığa yabancı olmadıkları düşüncesindedir.³ Ögel de Türklerin çok eski dönemlerden itibaren arıyı ve balı tanıdıkları, yakmak için kullandıkları da mumu da balmumundan yaptıklarını ifade eder.³ Türk tarihinde bala ilişkin en eski yazılı kayıtlar, 1072 yılında yazılmış olan *Dîvânü Lugâti't-Türk'te* bulunmaktadır. Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olan bu eserde bal, arı ve balmumu ile bilgiler yer alır.⁴

Besin maddesi olması yanında balın tıbbi özellikleri de tüm dünyada iyi bilinmektedir. Eski Mısır'da, Sümer'de ve Eski Yunan'da çeşitli hastalıkların tedavisinde bal kullanılmaktaydı.¹ Modern bilimsel araştırmalar balın antimikrobiyal, antiviral, antiparaziter, antiinflamatuvar, antimutajenik, antioksidan ve prebiyotik etkileri olduğunu göstermiştir.⁵ Bu özellikleriyle bal enfeksiyon hastalıkları, sindirim sistemi hastalıkları, kalp-damar hastalıkları, cilt hastalıkları, onkolojik hastalıklar başta olmak üzere birçok sağlık sorununun önlenmesinde ve giderilmesinde olumlu etkileri olan bir besin maddesi olma konumundadır.

Bu makalede Eski Türklerin arı, bal ve benzeri ürünler için hangi sözcükleri kullandıkları, ayrıca balın tıbbi amaçlı kullanımına ilişkin kayda geçirdikleri bilgilerin neler olduğunun araştırılması amaçlanmıştır.

Gereç ve Yöntem

Çalışma için önce bal, arı ve benzeri sözcüklerin Türk dillerinde hangi şekilde yer aldıkları araştırılmış, daha sonra elde bulunan Eski Türkçelere ait tıp metinleri taranarak farklı hastalıkların tedavisinde balın nasıl yararlandığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla incelenen temel kaynaklar şunlardır: Türklerin yaşadıkları Orta Asya bölgelerini ziyaret eden İslam coğrafyacılarının eserleri; Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesiyle yazılmış sözlükler; Eski Uygur Türkçesi ve Çağatay Türkçesiyle yazılmış tıp metinleri.

Tarama yapılan tıp metinleri, Orta Asya sahasında yazılmış ve çağdaş bilimsel-deneysel tıp dönemi öncesinin tıp anlayışlarına sahip olan metinlerdir. Bu kapsama giren temel metinler iki gruba ayrılabilir. İlk grupta yer alan Uygur tıp belgeleri, XX. yüzyılın başındaki Turfan keşif gezileri sırasında gün yüzüne çıkarılmış bulunan ve XIV. yüzyıl öncesine tarihlenen belgelerdir. Bu tıp metinleri için en güncel ve kapsamlı kaynak olarak bir doktora tez çalışmasından yararlanılmıştır.⁶ İkinci grupta ise Çağatay Türkçesiyle yazılmış tıp eserleri bulunur. Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan ve dilbilimciler tarafından çalışılarak günümüz Türkçesine ya da İngilizceye aktarılmış olan az sayıdaki metin, XVII. yüzyıl ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki döneme tarihlendirilmektedir. Bu tıp eserleri şunlardır: *İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı*, *Tabîblik Kitâbi*, *Tabîbçilik* ve *Tıb-Nâme-i Türkî*.⁷⁻¹²

Araştırma için kullanılan, tıp metinleri dışındaki kaynaklar şu şekilde gruplandırılabilir:

İslam coğrafyacılarının ve seyyahlarının yazdıkları (IX.-XIV. yüzyıl) – Çalışmada, doğrudan göz tanıklığına sahip olduğu değerlendirilen eserler yani seyahatnameler ön planda tutulmuştur. Bu kapsamda incelenen temel kaynaklar Ramazan Şeşen'in eserleridir. Şeşen iki ayrı kitabında, İslam coğrafyacıları tarafından kaleme alınmış 30 civarındaki Arapça eserin Türklerle ilgili bölümlerini Türkçeye aktarmıştır.^{13,14} Bunlar dışında, yazarı bilinmeyen *Hudûdü'l-âlem* ile Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-Ebsâr* adlı eseri de bu konudaki önemli kaynaklardır.^{15,16}

Genel sözlükler – Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (H. Eren) ile An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish (G. Clauson).^{17,18} Ayrıca F.W. Radloff'un *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy* (Türk Lehçelerinin Sözlük Denemesi) adlı sözlüğündeki Çağatay Türkçesi, Karaim Türkçesi, Şor Türkçesi, Tatar lehçesi ve Altay lehçesine ait sözcüklerle ilgili çalışmalar.¹⁹⁻²³

Uygur Türkçesi – Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (A. Caferoğlu).¹¹

Karahanlı Türkçesi – Türkçenin en eski sözlüğü olarak bilinen *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl).⁴

Harezm Türkçesi – Arapça öğrenmek isteyenler için Harezm Türkçesiyle yazılmış olan ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten sonraki en zengin Türkçe kaynağına sahip bulunan *Mukaddimetü'l-Edeb* (Zamaşşarî, XII. yüzyıl) ile Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü (S. Ünlü).¹³⁻¹⁵

Çağatay Türkçesi – *Hulâşa-ı Abbâsî* (Muhammed Bin 'Abdu's-şabûr-ı Hıyî, XIX. yüzyıl), *Lûgat-ı Etrâkiyye* (Feth- 'Alî Kaçar, XIX. yüzyıl) ile *Lûgat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani* (Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari, XIX. yüzyıl) adlı sözlükler.²⁸⁻³⁰

Kıpçak Türkçesi – *Codex Cumanicus* adlı sözlük (XIV. yüzyıl).³¹

Memluk-Kıpçak Türkçesi – Resuli Sözlüğü ile *Ed-Dürretü'l-Mudıyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye* adlı sözlük.^{32,33}

Tüm bu eserler hakkındaki bilgiler metin içinde ayrıntılı olarak yer almaktadır.

Bulgular

Elde edilen bulgular, Yöntem bölümünde belirtilen başlıklar altında değerlendirilmiştir. Önce seyahatnamelerde ve farklı Türk lehçe ve şivelerindeki sözlüklerde yer alan veriler sunulmuş, sonrasında ise temel kaynaklar olan Uygur tıp metinlerinde ve Çağatay Türkçesi tıp eserlerinde yer aldığı saptanan balın tıbbi amaçlarla kullanımına dair bilgiler aktarılmıştır.

İslâm Coğrafyacıları ve Seyyahlarına Göre Eski Türklerde Bal

Onuncu yüzyıldan itibaren Orta Asya Türklerinin yaşadığı bölgeleri ziyaret eden İslâm coğrafyacıları ve seyyahları, Türk tarımında balın yerine ilişkin değerli bilgiler verirler. Bu kaynaklarda verilen bilgilere göre Türkler arıcılık yaparlar, bal üretirler ve hatta ürettikleri balın bir bölümünü başka ülkelere ihraç ederler. Arıcılık yapmayanlar ise balı ormanlardan toplayarak yerler. Ancak bu kaynaklarda, Türklerin balı nasıl tükettikleriyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Bu kaynaklar arasında en eski tarihli ve en önemlilerinden birisi İbn Fadlan Seyahatnamesi'dir. İbn Fadlan, Abbasilerin X. yüzyılda Hazar Denizi'nin kuzeyinde yaşayan Etil (Volga) Bulgarlarına gönderdiği elçilik heyetinin içinde yer alan bir Araptır. Onun yazdıkları arasında bu Türk topluluğunun ormanda bal topladığıyla ilgili bilgiler de vardır:¹³

Ormanlarında arı yuvalarında çok bal olur. Onlar bunu bilir, aramaya çıkarlar.

Yine X. yüzyılda yazılmış olan ama yazarı bilinmeyen *Hudûdü'l-âlem* adlı eser, dünya coğrafyası kitabı niteliğindedir ve eserde çeşitli bölgelerin coğrafi, ekonomik, kültürel ve toplumsal özellikleri anlatılır. Eserin Azerbaycan'ı konu edinen bölümünde “Burada kırmızı boya, şalvar bağları, yün kumaşlar, kök boya, pamuk, balık, bal ve balmumu üretilir.” denir.¹⁵

Bunun dışında Hazar bölgesinde yerleşik halklar hakkında yazılmış olan X.-XIII. yüzyıl kaynakları da Bulgarlar, Burdaslar, Hazarlar ve Peçenekler gibi farklı Türk kavimlerinin balı bildiklerini ve/veya balcılıkla uğraştıklarını aktarırlar:¹⁴

Burdaslar deve ve sığır yetiştirirler, çok miktarda bal üretirler (İbn Rusteh, *el-A'lâk el-nefise*).

(Burdaslar) *Bunlar çok miktarda deveye, öküze, ölçüsüz miktarda bala sahiptirler* (Gerdizi, *Zeyn el-ahbâr*).

(Burdaslar) *Bunların ülkesinde bol bal olur* (Avfi, *Câmi' el-hikâyât*).

Hazar, denizin ötesinde, mamur olmayan, fakir, fakat koyunu, balı ve yahudisi bol bir küredir (Makdisi, *Ahsen el-takâsim fi ma'rifet el-ekâlim*).

Hazar ülkesinde ekin sahaları, bostanlar çoktur. Bol nimet vardır. Çok bal bulunur (Gerdizi, *Zeyn el-ahbâr*).

(Hazar ve Burdas ülkeleri) *Mallarının çoğu baldır* (Yazarı ve dönemi bilinmiyor).

Bulgar halkı insanların soğuğa en dayanıklıdır. Bunun sebebi, yediklerinin çoğunun bal, kunduz ve sincap eti olmasıdır (Ebu Hâmid el-Endelüsi el-Gıranâti, *Tuhfet el-elbâb*).

Diğer kaynaklar da Hazar'ın daha doğusunda Mâverâunnehir bölgesinde yaşayan Kimakların ve Fergana bölgesinde yaşayan Ezgişlerin ülkesinde bol miktarda bal bulunduğunu belirtirler:

(Kimaklar, XII. yüzyıl) *Ülkelerinde süt, yağ, bal ve balık boldur* (İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*).¹⁴

(Ezgişler, XII. yüzyıl) *Orada, yakın ve uzak birçok yerde bulunmayan miktarda bol tereyağ ve bal bulunur* (İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*).¹⁴

(Harezmi ve Deşt-i Kıpçak, XIV. yüzyıl) *Onların ülkesinde beyaz renkli, pek keskin tadı olmayan bal da çok miktarda bulunur* (Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr*).¹⁶

Hatta İdrîsî, Dokuz Oğuzların Çin'e ihraç ettiği ürünler arasında balı da sayar¹⁴

Türkler Çin'e imal ettikleri birçok malı, yün, yağ ve balı, zırh, kalkan, topuz gibi silahların birçoğunu, elbise, misk ve buna benzer ihtiyaçları olan ve onlar tarafından kullanılan şeyleri götürürler (İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*).

Eski Türkçe Kaynaklarda Arı, Bal ve Bal Ürünleri

Arı ve bal sözcüklerine Gök-Türklere ait yazılı kaynaklarda rastlanmaz. Arı ve bal, Türklerin artık tarımın yapılabildiği verimli topraklarda yaşamaya başladıkları Uygur ve Karahanlı dönemlerine ait belgelerde karşımıza çıkmaya başlar.

Binyıllar boyunca farklı coğrafi bölgelerde, farklı etnik ve dini topluluklarla bir arada yaşamış olan Türkler arı, bal ve benzeri ürünler için çok çeşitli sözcükler kullanmışlardır. Orta Asya Türklerinin bal için kullandıkları başlıca sözcükler *bal, pal, arı yağı, mır/mir, panıt, môt, 'esel/'asel* ve *engebin'* dir. Bunlara ait kaynaklar makale içinde açıklanacaktır.

Tryjarski bal arılarının yaşam alanları ve arı sözcüğünün etimolojisi hakkındaki bilgileri aktararak Türklerin bu konudaki kaynağının Hindistan olabileceğine dikkat çeker.² Eren de sözcüğün kökeni konusunda farklı görüşler bulunduğunu aktarır ama peşinden “yaygın bir inanca göre, Türkçe *bal* eski çağlarda Hint-Avrupa dillerinden alınmıştır” der.¹⁷ Ögel'in bal üzerine ileri sürdükleri ise, konuya farklı bir yaklaşım getirir. Ona göre

Türkler Orta Asya'da iken *arı yağı* sözcüğünü tercih ederken, Batı'ya doğru ilerledikçe artık *arı yağı*'nı terketmeye ve *bal* sözcüğünü kullanmaya başlamışlardır.³

Uygur Türkçesi

Eski Uygur Türkçesinde bal için kullanılan sözcükler *mır/mir* ya da *panıt*'tir.²⁴ Caferoğlu'na göre *mir* sözcüğünün kökeni Çince *mi*, *panıt* sözcüğünün kökeni ise Sanskrit dilindeki *phanita*'dir.²⁴ Tryjarski de aynı görüşte olmakla birlikte *mir*'in kökeninin de Sanskrit olabileceğini belirtir.² Clauson da *mır/mir* sözcüğünü Çinceye bağlamıştır.¹⁸

Karahanlı Türkçesi

Türkçe yazılmış Orta Asya kaynaklarının en önemlilerinden birisi Karahanlı dönemine ait olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'tür. Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072'de yazılmış olan eser, Türkçenin ilk sözlüğü olarak kabul edilmektedir. Arı ve bal sözcükleri hakkında Türkler tarafından yazılmış ilk ayrıntılı bilgilerin bu kaynakta yer aldığı görülür. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te hem arı hem de bal sözcüklerine ilişkin birkaç farklı yerde açıklamalar vardır.

Kaşgarlı'ya göre arı sözcüğü Arapçaya uygundur ve bala Araplar *ari* demektedir. Türkler ise *arı* sözcüğünü balı yapan hayvanı ifade etmek için kullanırlar.⁴

Sözlüğe göre *bal* sözcüğünü Suvarlar, Kıpçaklar ve Oğuzlar kullanırken, diğer Türk boyları bala *arı yağı* demektedirler.⁴

Kaşgarlı'nın sözlüğünde arı ve bal dışındaki bir diğer sözcük, balmumu anlamına gelen *awus*'tur.⁴

Sözlükte örnek olarak verilen beyitlerden bir tanesi de bal ile ilgilidir:⁴

Bardı sanğa yek otru tutup bal

Barçın kedhiben talu yuwğa bolup kal

(*Şeytan sana karşı çıktı, sana bal sundu -bununla dünya lezzetini murat ediyor- ipek elbise giydirdi, sen ona kıvandın. Onun hilesini bilmedin, artık sen delilikle yaşa*).

Kaşgarlı'ya göre bu beyit balın lezzetini, önemini belirten bir anlam taşımaktadır. Yani buradaki bal sözcüğü dünya nimetlerini, dünyevi zevkleri anlatmak için kullanılmıştır.

Ayrıca bu iki madde dışındaki bazı sözcüklerin açıklamalarında ya da cümle örneklerinde de arı ve bal sözcükleriyle bağlantılı bilgiler yer alır.

Kızdırdı anlamına gelen *kafçitti* sözcüğünün açıklamaları arasında arı ile ilgili iki ayrı cümle örnek olarak verilmiştir:⁴

Oğlan arını kafçitti (Çocuk arıyı kızdırdı)

Arı kafçitsa isrur (Arıyı kızdırırsa sokar)

Saldırdı anlamına gelen *kawçıdı* sözcüğü de, içinde arı geçen bir cümle ile açıklanır:⁴

Arı kişiye kawçıdı (Arı adama saldırdı - Arı ısırarak için adama saldırdı)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te ayrıca, malzemeleri arasında balın da bulunduğu bir yemek tarifi verilmiştir. Yemeğin adı *buxsı*'dır ve yapılışı şöyle aktarılır: *Buğday pişirilerek içerisine badem taneleri atılır, üzerine bal ve süt ile pişmiş bulamaç dökülür; ekşitildikten sonra buğdayları yenir, suyu içilir.*⁴

Harezmi Türkçesi

Sözcük sayısı itibariyle *Dîvânu Lugâtî't-Türk'*ten sonraki en zengin Türkçe kaynağına sahip eser, XII. yüzyılda yazılmış olan *Muḳaddimetü'l-Edeb'*dir.²⁵ Eser Arapça öğrenmek isteyenlere yönelik olarak hazırlanmış bir sözlüktür ve Arapça sözcükler ile kısa cümlelerin Harezmi Türkçesindeki karşılıklarını içerir.²⁵

*Muḳaddimetü'l-Edeb'*de yer alan arı, bal ve benzeri sözcükler şunlardır: *koḳuḡ bal/uyuşturulmuş bal* (koyulaştırılmış bal), *bal*, *aḳ bal* (petekdeki bal), *mūm* (balmumu), *uluḡ arı/balsuz arı* (sarıca arı, eşek arısı), *ballıḡ arı* (bal arısı) ve *arı erkeki* (erkek arı).^{25,26}

Muḳaddimetü'l-Edeb dışındaki diğer Harezmi Türkçesi eserlerinde de *şehd* (bal), *bal arısı* ve *bal ḳurtı* (bal arısı) sözcükleri bulunur.²⁷ Burada geçen kurt sözcüğünü Ögel, Türklerin arıya yaklaşımı ile açıklar. Ona göre Türkler arıyı ipekböceği gibi üretim yapan, yararlı bir hayvan olarak kabul ederlerdi ve kanatlı ya da kanatsız tüm böceklerle de *kurd* derlerdi. Bu nedenle farklı Türk toplulukları arı için *kurd / kurt / kort / hort* sözcüklerini kullanırlardı.³

Çağatay Türkçesi

Çağatay Türkçesine ait çok sayıda kaynakta *bal*,^{9,19,28-30} *engebin*,⁸ *'eseḷ*⁸ ve *'aseḷ*^{10,12} sözcüklerine rastlanır.

Ayrıca *petek*,²⁸ *kovan*²⁸ ve *nehle / niḳle*²⁸ ya da *naḳl / naḳle* de (bal arısı)²⁹ Çağatay Türkçesinde kullanılmış olan ve arıcılık kültürüne ait olan ifadelerdendir.

Kıpçak Türkçesi

Esas olarak Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Türk topluluklarının dili hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan birisi *Codex Cumanicus'*tur. Kıpçak Türkçesi'ne ait bir eser olup XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyıl başlarında yazıldığı tahmin edilen *Codex Cumanicus'*taki iki cümlede bal sözcüğü kullanılmıştır.³¹ Hristiyanlığa ait dini ifadeler içeren bu cümlelerde bal sözcüğünün kullanımı benzetme amaçlıdır ve bu sözcük ile dini sözlerin olumlu içeriklerine vurgu yapılmıştır. Bu iki örnek cümle şunlardır:

Ave sēnde kim yaşındı baldan tatlı Tēnri sözi, anı bizge sēn tatırḡıl, yüz yarkınında yaşıḡıl

(Selam, sende ki gizlendi baldan tatlı Tanrı sözü, onu bize sen tattır, yüz nurunda gizle)

Ave kimniḡ totakları bal şekerdent[i]r köp tatlı, onlardan bizge töḡüldi tın azıḡı, Tēnri sözi

(Selam, kimin dudakları bal şekerdendir çok tatlı, onlardan bize döküldü manevi azık, Tanrı sözü)

Bu konuyla ilgili olarak *Codex Cumanicus'*taki bir diğer sözcük, balmumu anlamına gelen *balavuz'*dur.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi

Bu alanda yazılmış kaynak eserlerin başlıcaları sözlüklerdir. Kıpçak kültürünün bir parçası olan Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlükleri, Mısır-Suriye sahasında yazılmışlardır ve Araplara Türkçe öğretmek amacını taşırlar.³⁴ Bu sözlüklerde bal sözcüğünün birkaç farklı çeşidine ait tanımlamalar bulunur.

Buna göre Memlûk-Kıpçak Türkçesinde bal için *bal*, *ak bal/aru balı*, *kamış bal/kamış balı*, *kara bal*, *acıḳak* ve *avuçuk* sözcüklerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.^{33,34}

Bunlar dışında *arı* ve *kızıl arı* (yaban arısı) da Memlûk-Kıpçak Türkçesinin söz varlığına dahildir.³²

Diğer Türk Dilleri

Diğer Türk dillerindeki sözlüklerde de bal ve arıcılık kültürüne ilişkin izlere rastlanır. Tatar Türkçesinde, Karaim Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde de sözcük, *bal* şeklinde mevcuttur.^{20,23,31} Ancak bal için Şor Türkçesinde *möt*, Altay Türkçesinde ise *möt* ve *paḷ* sözcükleri yer alır.^{21,22}

Anlaşıldığına göre Altay Türkçesi bu konuda daha zengin bir içeriğe sahiptir. Çünkü Altay Türkçesinde farklı bal çeşitlerini tanımlamak için *kūlı* (sarı bal), *kağağalū mōt* (petek balı), *kağağalū pal* (petekli bal) ve *poskoļū pa!* (petekli bal) gibi sözcükler bulunduğu görülür.²²

Bu dillerde arı anlamına gelen sözcüklere bakıldığında Şor Türkçesinde *arı*, Altay Türkçesinde de *arū* ve *çol arū* (bal arısı) sözcükleri dikkat çeker.^{21,22}

Bal İçkisi

Kaynaklara göre Orta Asya Türkleri balı, alkollü içki üretiminde de kullanmışlardır. Hem Türkçe kaynaklarda, hem de yabancı gözlemcilerin eserlerinde bu konuda çok sayıda bilgi yer alır.

En eski Türkçe sözlük olan *Dîvânü Lügâti't-Türk'te*, *kumlak* adı verilen bir ottan bahsedilir. *Kumlak*, Kıpçak illerinde yetişen ve yaprağı fasulye yaprağına benzeyen sarmaşık gibi bir ottur. Kaşgarlı Mahmud'a göre Türkler bu otu balla karıştırarak şarap yaparlar.⁴

İslâm coğrafyacıları X.-XI. yüzyıllarda Hazar çevresinde yaşayan Bulgarların ve Burdasların bal şarabı yaptıklarını yazarlar.^{13,14} Başka kaynaklarda da XIV.-XVII. yüzyıllar arasında Kırım'da arıcılık yapıldığıyla ilgili bilgiler bulunduğu ve bal likörü için *şarab* ve *bal* sözcüklerinin kullanıldığı aktarılır.²

Memluk-Kıpçak Türkçesine ait olan Resûlî Sözlüğü'nde de şarap anlamına gelen *bal şıra* sözcüğü bulunur.²⁷

Balın Tıbbi Amaçlarla Kullanımı ve Orta Asya Türk Tıp Metinlerinde Bal

Bal, farklı kültürlerin binlerce yıldır tıbbi amaçlarla yararlandıkları bir ürün olmuştur. Eski Mısır'da yara, yanık, apse gibi cilt lezyonları için bal kullanılırdı. Eski Yunan'da tedavi amaçlı kullanımı dışında sağlıklı bir yaşamın ön koşulu olarak da görüldüğü için balın düzenli olarak tüketilmesi önerilmiştir. Bunun dışında Hint, Çin ve İslam tıbbında uygulanan tedavilerde de bal önemli bir yer tutar.¹

Balın Osmanlı tıbbında da önemli bir tedavi ürünü olduğu bilinmektedir.³⁵ Bu alandaki bilgi birikiminin başlıca nedeni Osmanlı dönemi tıbbi eserlerinin sayıca çok fazla olmasıdır. Oysa bal yukarıda çok sayıda örnekle açıklandığı gibi Osmanlı öncesinde ve Osmanlı dışındaki Eski Türkler tarafından da iyi bilinen bir besin maddesiydi. Dolayısıyla balın Orta Asya Türkleri tarafından tıpta da kullanılmamış olması düşünülemez. Zaten Osmanlı Türkçesi dışında yazılmış eserlerdeki bilgiler, bu görüşü destekler niteliktedir.

Eski Uygur Türkçesi ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış tıp metinleri dikkatle incelendiğinde, Türklerin çok eski zamanlardan bu yana balın tıbbi amaçlarla yararlandıkları görülür. Bu metinlerde balın en sık kullanım alanı macunlardır. Farklı endikasyonlar için hazırlanmış ve içeriğinde bitkisel, hayvansal ve madensel ürünler bulunan çeşitli macunlarda bal, kıvam sağlamak için tercih edilmiştir.

Eski Uygurca Tıp Metinleri

Uygurların 1000 yıldan uzun süredir yaşadıkları Turfan bölgesi XIX. yüzyılın sonlarından itibaren bilim adamlarının ilgisini çeken bir bölge haline gelmiştir. Avrupa'nın farklı ülkelerinden ve Japonya'dan gelen, başta arkeoloji ve dilbilim alanında olmak üzere farklı alanlarda çalışan araştırmacılar bölgede geniş bir keşif çalışması yürütmüşlerdir. Bunlar arasında yer alan Berlin Etnoloji Müzesi araştırmacıları 1902 ile 1914 arasında dört adet keşif gezisi yapmışlar ve hem araziden hem de halktan çok sayıda eşya ve yazılı belge toplamışlardır. Geziler sonrasında Berlin'e götürülen bu tarihi buluntular arasında, 20'den fazla dil ve alfabe ile yazılmış yaklaşık 40.000 parça metin ile binlerce parça eşya bulunmaktadır. Önceleri Berlin'de tutulan bu parçalar sonraki yıllarda savaş gibi zorunlu nedenlerle birkaç kez yer değiştirmiştir. Halen bu belgeler, mülkiyeti Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities'de olmak üzere birkaç farklı kurumda korunmaktadır. Çoğunluğu dini içerikli olmakla birlikte, Orta Asya keşif gezilerinde elde edilenler arasında tıpla, astronomiyle, ticaretle ve günlük hayatla ilgili çok sayıda belge de bulunmaktadır.³⁶

Bu keşif gezilerinin tıp alanındaki en önemli getirisi, Türk tıp tarihinin en eski yazılı belgelerinin gün yüzüne çıkarılması olmuştur. Eski Uygurca yazılmış ve XIV. yüzyıl öncesine tarihlendirilmiş olan bu tıbbi belgeler hakkındaki en güncel ve kapsamlı bilgiler yakın zamanda yapılmış bir doktora tezinde yer almaktadır.⁶ Makale için kaynak olarak bu tez alınmış ve konuyla ilgili olup aşağıya alınan örneklerde, bu tezdeki yazım biçimi değiştirilmeden kullanılmıştır.

Bu belgeler incelendiğinde hekimlerin çok çeşitli hastalık ve rahatsızlıkların tedavisinde baldan yararlandıkları görülmektedir. Bunlar arasında çeşitli ağrılar, ses kısıklığı, burun kanaması ile sindirim sistemi ve üriner sistem rahatsızlıkları bulunur. Balın kullanım yöntemi ise kullanım endikasyonuna göre değişmektedir. Kullanım yöntemlerini özetlemek gerekirse; bal diğer maddelerle karıştırılarak topikal olarak uygulanır, bal farklı bitkisel ve hayvansal ürünlerle karıştırılarak ağızdan alınan hapların ya da macunların yapımında kullanılır, hazırlanan çeşitli ilaçların tüketilmesi için ballı su içilir ya da ballı karışımlarla gargara yapılır. Uygur tıbbında balın kullanımına dair bazı örnekler şunlardır:⁶

Çocuğunu düşürmek isteyen kadın ... yılan derisi, dört yol ağzından alınan toprak, ballı öküz ödü ve sirke ile karıştırılıp içilirse, çocuk ölü bile olsa, yine düşer.

Kan işeyen kişi, soğanı pişirip bal ile yerse, geçer.

(Midede çıkan yaralara ve yel, balgam ve safradan oluşan yaralara ...) Bu yaralar tekrar oluşur, ... iyi olmazsa, ateş düşmezse, teke dikenini, nar, kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal şurup yapılır, verilir. Etkilidir, iyi olur. Bu şurup (yaraların) her türlüüne etki eder. Gece gündüz, iki vakitte kızıl burçak ile hazırlanır tutulur.

Kimin burnunda kanama olursa bal yanaklara sürülür, göze yayılır, alına sürülür. Böylece kanama durur.

Kimin dişi ağrırsa Kari ağacı kabuğun yakıp külünü bal ile karıştırıp dişine koyarsa iyileşir.

Sandal ağacı ve Aglaia Roxburghiana ezilir, elekten geçirilir, bal ve pirinç suyu ile içirilirse, kanlı ishale iyi gelir, zerdeçal tohumu ezilip elenip, bal ile yağmur suyuna karıştırılıp içirilirse, kanlı ishale iyi gelir.

Çağatay Türkçesi eserleri

Çağatay Türkçesiyle yazılmış tıbbi eser sayısı çok az olmakla birlikte, bu az sayıda eserdeki birçok tarifte baldan yararlanıldığı dikkati çeker. Bal bu eserlerde çeşitli hastalıklar ve rahatsızlıklar için uygulanan ilaçların hazırlanmasında kullanılmıştır. Bu hastalıklar ve rahatsızlıklar arasında baş ağrısı, tüberküloz, epilepsi, hemipleji, katarakt, gece körlüğü, impotans, fasyal paralizi ile yılan ve akrep sokması sayılabilir.

İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Nıng Tıbb Kitabı

Bu eser Türk bilim dünyasına ilk kez, Terzioğlu ve Sertkaya'nın 1981 yılındaki bir kongrede sundukları bildiri ile tanıtılmıştır. Yazarların verdiği bilgiye göre Arap harfli Özbekçe bu yazma XX. yüzyılın başındaki Turfan keşif seferleri sırasında bulunarak Almanya'ya götürülmüş ancak II. Dünya Savaşı döneminde kaybolmuştur. Bildiri metninde aktarıldığına göre eser Almanya'da olduğu dönemde "Berlin-Dahlem'deki, eski adı Museum für Völkerkunde olan Museum für Indische Kunst (Hint Sanatı Müzesi)un Turfan Salonu'nda, tahta dolap içerisinde, dokuz numaralı gözde muhafaza edilmiş" durumdaydı. Yazma Turfan'da bulunduktan sonra, ilk olarak Alman araştırmacı Albert von le Coq tarafından Alman transkripsiyon sistemi ile Arap harflerinden Latin harflerine aktarılmış, daha sonra da Reşid Rahmeti Arat tarafından Almancaya çevrilmiştir. Arat'ın terekesindeki bu belgeler yani von Le Coq'un yaptığı transkripsiyon ve Arat'ın yaptığı Almanca çeviri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nde iken Osman Fikri Sertkaya tarafından gün yüzüne çıkarılmış ve tıp tarihçisi Arslan Terzioğlu ile birlikte hazırlanan bir kongre bildirisini ile Türk bilim çevrelerine sunulmuştur. Araştırmacılar eserin 767 satır olup, yazarının *İbn Kutluk Mollā Toh-niyāz Ahon(d) Tog Begi* olduğunu bildirmektedir. Halen

yazmanın özgün nüshası kayıp olduğu için eser hakkında daha ayrıntılı bilgi verilmemiş, ancak kullanılan dil özelliklerine göre XVII.-XVIII. yüzyıllarda yazılmış olabileceği tahmininde bulunulmuştur.⁷

İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı daha sonra bir doktora tezi kapsamında çalışılmıştır. Tezi hazırlayan Gürgüz eserin yazılmış olduğu Özbek Türkçesinin, Çağataycanın son dönemi (XVIII ve XIX. yüzyıl) olduğunu belirtir.⁸

Eserin farklı bölümlerinde hem saf olarak baldan hem de içinde bal bulunan ürünlerin yazılı olduğu dikkat çeker. Eserde bal anlamına gelen Farsça *engebin* ve Arapça *'esel* sözcükleri kullanılmıştır. Bunun yanında ballı iki üründen yani *iskencebün* ve *ma'el-asul / ma'el-esel*'den de söz edilir. Metne göre *iskencebün* Farsça "sikencebün"den gelmektedir ve "bal, şeker ve türlü meyvelerin öz suyundan yapılan bir grup şuruba verilen ad"dır. Arapça olan *ma'el-asul / ma'el-esel* ise bal suyu anlamına gelir.

Metinde balın başka ürünlerle karıştırılıp tüketildiği endikasyonlar arasında safra fazlalığı, sevda fazlalığı, tüberküloz, epilepsi, baş ağrısı, ereksiyon güçlüğü ve katarakt bulunur. Bu durumlarda bal ya ağızdan alınmakta ya da farklı karışımlar halinde göze topikal olarak uygulanmaktadır. Balın kullanımıyla ilgili birkaç örnek tarif şu şekildedir:⁸

Eğer (kişi) Saфра'yı azaltacağım dese; bir narın çekirdek(ler)ine (tanelerine) bir o kadar gül suyu koyup, şerbet edip, bir gece gündüz odada dinlendirip, bir bir miskal engebini (bal) karıştırıp, üç gün aç karnına içse, safrayı keser.

Eğer (kişi) sevdayı azaltacağım dese; safran ve balı karıştırıp, her gün aç karnına üç sabah yese, sevdayı ortadan kaldırır.

Eğer kişi bedeninin yarısı basmaz ve tutmaz olup, felç olup kalsa felç olduğu günden başlayarak dört gün bal suyundan başka bir şey içmemeli. Bal suyunun yapılışı: On miskal balı yüz miskal suda kaynatıp yetmiş miskal kaldığında üç kısma bölüp (ayırıp) her gün bir kısmını içsin.

Eğer kişinin gözüne ak düşse (katarakt olsa), beyaz gülü suda ezip, suyunu çıkarıp (bu suyu) bal ile karıştırıp, gözünün içine damlatıp ve ilaç haline getirip (gözünün üzerine) yakı yapsa, (katarakt) def olur.

Eğer kişi üç miskal kunder, on miskal zerdek tohumu on miskal bal bunları fıstık içi ile karıştırıp yese erkeklik organı daima dik (sert) olur.

Göz ağrısı ak gülün suyu ile balı karıştırıp, göze sürse ağrı def olur.

Göz ağrısı için yıldız anasonun suyu ile bal karıştırılıp göze sürülmelidir.

Tabîlik Kitâbi

Çağatay Türkçesiyle yazılmış tıbbi eserlerden birisi de *Tabîlik kitâbi* başlığını taşır. Eser Seyyid Subhan Kuli Muhammed Bahadır Han tarafından XVII. yüzyılda yazılmıştır.

Eserin, dil özellikleri ve içeriği farklılıklar gösteren toplam sekiz nüshası mevcuttur ve bu nüshaların tümü Taşkent, Özbekistan'da (Özbek Bilimler Akademisi el-Biruni Doğu Çalışmaları Enstitüsü) bulunmaktadır. Toplam 53 bab ve bir ekten oluşan *Tabîlik kitâbi*'nin harfçevrimi ve yazıçevrimi Macar Türkolog Karoly tarafından yapılmıştır. Eser yalnızca hekimlere yönelik teorik bir tıp kitabı olmayıp herkes için yol gösterici olması amaçlanan, kolay kullanılabilir bir el kitabı niteliğindedir. Eserde cerrahi uygulamalara yer verilmez. Hastalıkların nedenleri, semptomları ve tedavi seçenekleri belirtilir. Farklı tedavi önerileri arasında bitkisel ve hayvansal ürünler önemli bir yer tutar.⁹

Bal, *Ṭabīblik kitābi*'nda birçok yerde karşımıza çıkar. Eserde bal karşılığı olarak *angubīn* (encübin), *'asal* ('asel), *šahd* (şehd) ve *bal* sözcükleri kullanılmıştır. Eserde balın en sık kullanıldığı durum, macun yapımıdır ve çeşitli ilaç karışımlarına kıvam vermek için şeker ya da bal eklenmiştir.

İçeriğinde balın bulunduğu bu karışımlar çeşitli hastalık ve rahatsızlıkların tedavisinde kullanılırlar. Bunlar arasında göz ağrısı ve çeşitli göz hastalıkları, fasyal paralizi, vitiligo, kusma, mesane taşı, ereksiyon güçlüğü, enürezis noktürna, yılan-akrep sokması, unutkanlık, in utero ex, saç dökülmesi ve vücut kıllanmasında azalma sayılabilir. Balla hazırlanan bu karışımlara ilişkin bazı örnek tarifler şunlardır:⁹

wa agar qarlıwač boqi-ni angubīn ilä qoşub közgä sürtsä-lär aq tüškänni ketärgäy

(Kırlangıç pisliği balla karıştırılıp göze sürülürse, lökoma yok olur)

agar kişi-gä qayy ertädä zaḥmat bäsä har nečä ḥurmā wa üzüm wa angubīn-ni nārdān anar suwī bilä ašasa yaḥšī bolğay

(Bir kişinin sabah kusmaları oluyorsa hurma, üzüm ve balı nar suyuyla içerse daha iyi olur)

agar ḥātūn-larniñ süti-ni angubīn ilä qoşub yaş oğlanlarğa bäsälär maşānasini arıg etkäy agar taşı bolsa ketärgäy

(Anne sütü balla karıştırılıp küçük çocuklara verilirse mesaneyi temizler ve mesanede taş varsa taşı yok eder)

agar siğir öti-ni angubīn ilä qoşub bişürüb erlikkä sürtsälär mujāma'at-ğa quwwat bārgäy wa ham erlikni uluğ etkäy

(Siğir safrası balla karıştırılarak pişirilir ve penise sürülürse cinsel gücü artırır ve penisi büyütür)

agar guzirni angubīn ilä qaynatib ašasalar manī suyi artuq etkäy

(Havuç balla kaynatılıp yenirse meni suyu artar)

har kim bübüş-nuñ yüräkini 'asal bilä ma'jün etib ašasa har nemä kim ešitsä özgä unutmağay

(İbibik kuşunun yüreğini balla karıştırıp macun haline getirerek yiyen kişi, duyduğu hiçbirşeyi unutmaz)

agar altı diram banafşa wa yigirmä 'inab wa altı sag-pastān wa on diram par-i siyāwuşān wa eki diram sūsan-niñ bēḥi wa eki diram ḥīrūniñ bēḥi wa bihī-niñ uruği bir diram wa anjir on 'adad wa altmış mawiz kim dānaları alğan mawiz bularni 'asal bilä ma'jün etib ašasalar bisyār nāfi' olğay

(Altı dirhem menekşe, 20 tane üzüm, altı tane ökse (yellim), 10 dirhem baldırıkara yaprağı, iki dirhem zambak tohumu, iki dirhem hatmi tohumu, bir dirhem ayva tohumu, 10 tane incir ve 60 tane çekirdekleri çıkarılmış kuru üzüm, hepsi birlikte balla karıştırılıp yenirse çok yararlı olur)

agar arslan-niñ öti-ni angubīn ilä ašasalar yaruq bolğay

(Arslan safrası balla birlikte yenirse zihni açar)

agar ḥātūn-niñ qursağında oğul wafāt bolğan-ğa it-niñ süti-ni 'asal-ğa qoşub ašasa bat toğurğay

(Karnında ölü bir fetüs taşıyan kadın köpek sütünü balla karıştırıp içerse ölü fetüsü hemen rahimden dışarı atar)

agar ečkü öti-ni angubīn ilä qoşub közgä sürtsälär ağıriğani taskin bolğay

(Keçi sütü balla karıştırılıp göze sürülürse göz ağrısını giderir)

agar čibin-ni tāba-ğa qawurub angubīn-ğa qoşub har yārgä sürtsälär tük čiqğay

(Sivrisinekler tavada kızartılıp balla karıştırıldıktan sonra vücuda sürülürse, saç çıkmaya başlar)

Tabîbçılık ve Tıb-Nâme-i Türkî

Çağatay Türkçesiyle yazılmış kısa bir eser olan *Tabîbçılık* 1928-29'da Doğu Türkistan'ın Yarkend şehrinde yazılmış, aynı yıl istinsah edilen nüshası da İsveçli dilbilimci Gunnar Jarring'in eline geçmiştir. Jarring'in elindeki eserlerin bağışlandığı İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu'nda "Jarring Prov. 24" numarası ile kayıtlıdır.¹⁰

Düzenli bir başlıklandırma ve bölümlendirme olmayan *Tabîbçılık*'ta ağırlı durumlar, göz rahatsızlıkları, kulak rahatsızlıkları ve zehirlenmelerle ilgili bilgiler yanında tıp dışı konulara da yer verilmiştir. Örneğin köpek ısırıklarında okunması gereken dua, halk arasında itibarlı bir kişi sayılmak için nelerin yapılması gerektiği ile hırsızlığa karşı alınması gereken önlemler de kitabın ele aldığı konular arasındadır.

Tabîbçılık ile *Tıb-Nâme-i Türkî* adlı bir başka eser arasında büyük oranda bir benzerlik söz konusudur. *Tıb-Nâme-i Türkî* Türk bilim dünyasına ilk olarak 1988'deki 1. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde Sertkaya tarafından tanıtılmıştır. Bu Özbekçe eser, Taşkent'teki bir basımevinde basılmış tarihsiz bir dergideki dört metinden birisidir ve bu dört metin *Ta'bir-nâme*, *Öydin öyge köçmekni beyânı*, *Tıb-Nâme-i Türkî* ve *Nevrûz-ı 'âlemni beyânı başlıklarını taşır*. *Tıb-Nâme-i Türkî*, toplamda 48 sayfa olan derginin 17-37 ile 42-48. sayfaları arasında yer almaktadır ve yazarı belli değildir.¹¹ Metin üzerinde daha sonra bir yüksek lisans tezi hazırlanarak metnin tümü yayımlanmıştır.¹²

Bu iki eser incelendiğinde, iki metnin de ortak bir kaynaktan çıkmış olup farklı zaman dilimlerinde farklı bölgelerde istinsah ya da telif edilmiş olduğu düşünülür.

Her iki eserde de bal için kullanılan sözcük '*asel*'dir ve üç farklı durumun tedavisinde bala yer verilmiştir. İlk iki tarif her iki metinde de birebir aynıdır:^{10,12}

Turp ve koyun safrası balla kaynatılıp içilirse akciğerlerden gelen öksürüğü keser.

Keçinin safrası balla kaynatıldıktan sonra sürme olarak göze sürülürse göz ağrısına iyi gelir.

Üçüncü tarifte ise küçük bir fark vardır. *Tabîbçılık*'ta yazılı olan tarifte yalnızca bal ve nar şerbeti yer alırken, *Tıb-Nâme-i Türkî*'deki tarife tarçının da eklenmiş olduğu görülür:

*Soğuk nedeniyle mizacı karışmış olan kişi balı ve nar şerbetini kaynatıp sıcak sıcak içerse, bu durum ortadan kalkar.*¹⁰

*Soğuk nedeniyle mizacı karışmış olan kişi tarçını, balı ve nar şerbetini kaynatıp sıcak sıcak içerse, bu durum ortadan kalkar.*¹²

Sonuç

Sağlık Bakanlığı tarafından hazırlanıp, 27.10.2014 tarihli ve 29158 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği, resmi olarak 15 tıbbi uygulama hakkında düzenlemeler getirmiştir. Anılan 15 uygulamadan bir tanesi de apiterapi başlığını taşır. Yönetmelikte apiterapi, "bal ve bal ürünlerinin bazı hastalıkların tedavisinde tamamlayıcı ve destekleyici olarak kullanılmasıdır" şeklinde tanımlanmıştır ve bu kapsamda bal, polen, propolis ve arı sütü gibi ürünler bulunur.³⁷

Tıp tarihi noktasından bakıldığında, Türk tıbbında apiterapinin uzun süredir bilinip kullanıldığı söylenebilir. Bu kapsamda Osmanlı dönemi tıp metinleri, bu alandaki mevcut bilgi birikimini yansıtan zengin bir içeriğe sahiptir. Çok sayıda Osmanlı tıp eserinde apiterapi ile ilgili çeşitli bilgiler yer alır.

Ancak Türk tıp tarihinde apiterapinin yeri incelenmek istendiğinde, Osmanlı öncesi dönem ile yeterli bilginin bulunmadığı göze çarpar. Oysa Orta Asya Türk tarihinin, tıp dahil zengin bir kültüre sahip bulunduğu iyi

bilinmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın, literatürdeki bu açığı kapatma yolundaki küçük bir adım olduğu kanısındayız.

Farklı dönemlerde yazılmış olan belgeler incelendiğinde, Orta Asya Türklerinin balı 1000 yıldan uzun bir süredir bilip kullandıkları görülmektedir. Türkler bu ürünü yalnızca yiyecek olarak kullanmamış, çeşitli ilaç karışımlarında da bala yer vermişlerdir. Üzerinde çalışılmış olan az sayıda Uygur Türkçesi ve Çağatay Türkçesi eser bize bu konuda ayrıntılı bilgiler sunar.

Orta Asya Türklerince yazılmış diğer tıbbi eserlerin de gün ışığına çıkarılması, bu konudaki bilgilerimizin zenginleşmesine yardımcı olacaktır.

Bilgi

Çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

1. Kuropatnicki AK, Klósek M, Kucharzewski M. Honey as medicine: historical perspectives. *J Apicult Res* 2018;57(1):113-118.
2. Tryarski E. Türklerde arıcılık. Çev. Ayşe Nur Kırgız Sağın. *Acta Turcica* 2011;3(1):130-161.
3. Ögel B. Türk Kültür Tarihine Giriş II. Türklerde ziraat kültürü (Göktürklerden Osmanlılara). Ankara: Milli Eğitim Basımevi; 1978.
4. Kaşgarlı Mahmud. *Divanü Lûgati't-Türk* (Çev. Besim Atalay). 5. Basım. I-IV Ciltler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2006.
5. Karadal F, Yıldırım Y. Balın kalite nitelikleri, beslenme ve sağlık açısından önemi. *Erciyes Üniv Vet Fak Derg* 2012;9(3):197-209.
6. Gürkan M. Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi; İstanbul: 2010.
7. Terzioğlu A, Sertkaya OF. Özbek Türkçesiyle Yazılmış Şimdiye Kadar Bilinmeyen Arap Harfli Tıbbî Bir Yazma ve Bu Yazmanın Türk Dil-Kültür ve Tababet Tarihi Bakımından Değeri. 1. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Proceedings II, 1981; Eylül 14-18; İstanbul, Türkiye. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Enstitüsü; 1981.
8. Gürgüz A. İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı (Giriş-Metin-Tercüme-Sözlük-Dizin). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi; İstanbul: 2005.
9. Károly L (Ed.). *A Turcic Medical Treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan*. Leiden: Brill; 2015.
10. Uysal İN. 20. Yüzyıl Başlarında Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Metni Tabîbçılık. İstanbul: Kesit Yayınları; 2020.
11. Sertkaya OF. Özbekçe Tıb-nâme-i Türkî. 1. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler; 1988; Şubat 17-19; İstanbul, Türkiye. Ankara: Türk Tarih Kurumu; 1992.
12. Baydan B. Tıb-Nâme-i Türkî. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi; İstanbul: 1992.
13. İbn Fadlan. İbn Fadlan Seyahatnamesi. Çev. R. Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi; 2010.
14. Şeşen R. İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. İstanbul: Bilge Kültür Sanat; 2017.
15. Minorsky V. *Hudūd al-'Ālam 'The Regions of the World'. A Persian Geography 372 A.H.– 982 A.D.* Oxford: University Press; 1937.
16. Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî. Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız-Mesâlikü'l Ebsâr. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları; 2014.
17. Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara: Bizim Büro Basım Evi; 1999.
18. Clauson G. *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University; 1972.
19. Erbay F. W. Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi; Konya: 2008.
20. Toker M. W. Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Tatar Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi (3 cilt). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi; Konya: 2003.
21. Kaya M. W. Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eserinde Geçen Şor Türkçesine Ait Kelimeler ve Bu Kelimelerin Çağdaş Şor Türkçesi ile Mukayesesi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi; Konya: 2018.
22. Küçükballı FN. Wilhelm Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Sözlüğündeki Altay Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi (Ses Bilgisi-Karşılaştırmalı Sözlük). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi; Konya: 2018.
23. Kırbaş G. W. Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eserinde Geçen Karaim Türkçesine Ait Kelimelere Dair Art Zamanlı Bir İnceleme. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi; Konya: 2016.
24. Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yay.; 1968.
25. Yüce N. Mukaddimetü'l-Edeb: Hvarizm Türkçesi İle Tercümelî Şuster Nüşhası. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2014.

26. Özkan S. Muḳaddimetü'l-Edeb'in Yozgat Nüshasında İsimler, Giriş-Metin-Dizin (1a-60a). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Ankara: 2009.
27. Ünlü S. Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim Yayınevi; 2013.
28. Zabeti Miandoab N. Muḳammed Bin 'Abdu's-şabūr-ı Hıoyī, Hülāşa-ı Abbāsī. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Ankara: 2010.
29. Rahimi F. Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi; Ankara: 2017.
30. Durgut H. Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Edirne: 1995.
31. Argunşah M, Güner G. Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları; 2015.
32. Güner G. Resuli Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı. İstanbul: Kesit Yayınevi; 2017.
33. Yılmaz R. Ed-Dürretü'l-Mudıyye Fi'l-Lugatı't Türkiyye'nin Memlûk Türkçesi ve Oğuz Türkçesi Nüshalarının Karşılaştırılması. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi; İstanbul: 2013.
34. Berber İ. Tarihi Kıpçak Türkçesi Sözlüklerinde Sosyal ve Kültürel Yaşam. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Denizli: 2019.
35. Shefer-Mossensohn M. Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700. Albany: State University of New York; 2009.
36. Turfan Studies. Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities, 2007.
http://turfan.bbaw.de/bilder/Turfan_engl_07.pdf (Erişim tarihi: 20.08.2020)
37. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=20164&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5> (Erişim tarihi: 02.09.2021)